

## РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Здравко Сталев Ангелов  
за присъждане на образователната и научна степен „доктор”

в професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата  
на тема: „Трансформация на ТВУ след падането на режима на държавния социализъм в  
България“.

Рецензент: проф. д-р Мартин Канушев

Дисертационният труд на Здравко Ангелов представлява заключителен резултат от многогодишна изследователска работа върху институционалното конструиране, категоризиране и типологизиране на младежки поведенчески модели, в частност на определени форми на (девиантна, деликвентна или рискова) субективност на младия човек в българското общество. В него тематичният фокус е поставен върху особения начин на социално функциониране на една важна част от изправителните институции у нас – системата на Трудово-възпитателните училища – структурно изградена и интензивно разраснала се по време на комунистическия режим, както и на нейните метаморфози след историческия му крах. Композицията на дисертационния труд се състои от увод, две части от по три глави, заключение, библиография и приложения. Общият му обем е 237 страници, плюс 9 страници литература и други източници, и 19 страници приложения. Представени са 4 фигури, 3 диаграми и 1 таблица.

Уводът на дисертационния труд съдържа съществена част от задължителните елементи на всяко професионално реализирано социологическо изследване: проблем (в актуалното настояще е налице фундаментален конфликт между институционализацията на „опасния“ младеж в неразградените тотални институции, историческо наследство от комунистическия режим и деинституционализацията на „децата в риск“ в изгражданата система за закрила на детето, отличителна черта на постсоциалистическото българско общество); предмет (постъпателната социална трансформация на системата на ТВУ е контекстуализирана чрез аналитично проблематизиране на дисциплинарните техники за упражняване на власт в тоталните институции и тяхното специфично инкорпориране в биополитическата система за регулиращ контрол върху населението); цел (нейното социологическо постигане предполага взаимосвързан отговор на два основни въпроса: какъв е категориалният апарат, чрез който постсоциалистическото българско общество

квалифицира поведението на малолетните и непълнолетните; и как същото общество моделира техните поведения посредством техники за упражняване на дисциплина и биополитическа власт); задачи (детайлизиращото конкретизиране на целта предполага достигането до отговори на следните въпроси: как е изградена специфичната структура на системата на ТВУ, как тя оказва институционален контрол и как дисциплинира опасния младеж, и как след падането на държавния социализъм тя бива преобразувана, успоредно със създаването на системата за закрила на детето); хипотези (подлежащите на емпирична верификация допускания съдържат в себе си конфликтен потенциал, който се разгръща чрез няколко противоречия между системата за борба и системата за закрила: цитирам, първо, „цялостната трансформация на системата на ТВУ е възможна само при условие, че се изгради напълно нова система, която да замени изцяло вече съществуващата“; второ, „промените са единствено на хартия, приети от политическа целесъобразност, заради международната интеграция“; трето, „въпреки инерцията на институцията и съществуващата вътрешна съпротива трансформацията на интерната се случва и е възможна заради международните правни отношения и търсената от страна на държавата нова легитимност“ (А., 7); теза (нейното обосноваване е осъществено чрез анализ на социалната динамика, праговете на разгръщане и фазите на напрежение на централното противоречие между парадигмата на борбата и парадигмата на закрилата: трансформацията на интерната у нас е двупосочно разгръщаш процес, който протича на етапи: от една страна в условията на преобразуване на съществуващата система, а от друга – успоредно с изграждането на напълно нова система. Този двупосочен процес е съпътстван от стратегически сблъсък между институциите на двете системи; неговото условие за възможност е „съпротивата“, която те оказват една на друга); теоретична рамка (тя е изградена чрез съвкупност от разнородни понятия, чиито смислови връзки са само частично и непълно реконструирани: на М. Фуко – биополитика, дисциплина, инфранаказателност, хетеротопия, дисциплинарно общество, опасен индивид – заедно с понятието на Ъ. Гофман за тотална институция; понятия на социология на девиантното поведение и социология на престъпността – девиантно и деликвентно поведение, девиантно и деликвентно дете, дете в конфликт със закона, дете в риск, терапевтична грижа, резидентна институция – и четири новосъздадени понятия – наказателна грижа, парадигма на борбата, парадигма на закрилата, тотално дисциплинарно общество); методология на изследването (с изключение на две несвързани помежду си посочвания – „че дисертационното изследване е историко-социологическо“ (Д., 8) и „че то следва проблемно-хронологически подход“ (А., 7) – неговата специфична методологическа

перспектива не е представена, тематизирана и обоснована; в дисертационния труд не е прокарана ясна и последователна демаркационна линия между методология и методика на изследването); методика на изследването (въпреки, че са неправилно назовани като „методологически подходи“, емпиричните техники за събиране, анализ, обобщение и интерпретация на първична информация са инструментално релевантни и допълващи се: анализ на съдържанието на документи; вторичен анализ на изследвания; анализ на архивни източници; „обективно“ наблюдение и „плътно“ описание; полуструктурирани и биографични интервюта); емпиричен материал (налице е качествено разнообразие на използваните ресурси, които коректно са обединени в единен познавателен корпус от социологически данни: законодателни актове, правилници за тяхното приложение; нормативни документи, архивни материали, вътрешни правилници, постановления, наредби, указания, социологически изследвания, неправителствени източници, теренни наблюдения, визуализирани образи, свидетелски разкази и биографични траектории).

Първата част на дисертационния труд – *Парадигма на борбата с трите ѝ глави, Системата на специалните училища в България до 1989 г., Наказателна грижа и Нормативната уредба на интерната в България* – представлява плътно, по-точно, педантично описание на нормативно-институционалната история на системата на ТВУ в комунистическа България: нейното създаване, укрепване и разрастване в качеството ѝ на специфична структура за дисциплинарен контрол върху „опасния“ младеж, реален, потенциален или виртуален извършител на противообществени прояви. Но докато властовите тактики на прилагането на парадигмата на борбата са най-разнообразни по форма и съдържание – режимни изисквания, дискурсивни практики, нормализиращи техники, наказателни мерки, възпитателни средства, образователни методи, трудови стандарти, поправителни инструменти, терапевтични интервенции, институционални роли и т.н. – то нейната политическа стратегия е единна: тя е призвана да осъществи интензивно и необратимо изправително въздействие върху малолетния/непълнолетния. Тук централното понятие „наказателна грижа“ е дефинирано многоизмерно: от една страна, то представлява „цялостен процес от момента на извършване на простъпката до попадането на малолетния/непълнолетния в ТВУ, като включва и престоя на лицето в институцията“ (Д., 38); от друга страна, то е „основното възпитателно средство в социалистическия интернат, което включва целия корекционно-възпитателен процес, упражняван върху настанения в ТВУ и се реализира чрез педагогически надзор“ (А., 7); от трета страна, „наказателната грижа обхваща целия спектър на отклонението и бележи биографичната траектория на възпитаника на интерната“ (А., 18). И така се оказва, че

въпросното понятие притежава поливариантна функция: то е и всеобхватен процес на постъпателна институционализация на девиантния субект; и педагогически надзор чрез корекционно-възпитателни мерки, прилагани върху интернирания в ТВУ; и конститутивен елемент в личностната структура на малолетния/непълнолетния, който предопределя неговата биографична траектория. И заедно с това наказателната грижа е комунистическа държавна политика: „средство на държавата да управлява, коригира и институционализира социално-патологични явления сред малолетни/непълнолетни, чийто външен израз е извършване на противообществени прояви“ (Д., 55). Но въпросът е: какво всъщност представлява наказателната грижа като конститутивен елемент в парадигмата на борбата, защото бидейки всичко – и процес на институционализация, и педагогически надзор, и корекционни мерки, и личностна структура, и биографична траектория – в крайна сметка, тя може да се окаже, че е нищо? Оттук и следващия ход: анализът на нормативната регулация на интернатната система, опитала се изчерпателно да обхване, надзирава и коригира детското съществуване във времето на българския комунизъм има за задача детайлното описание на законовите условия за възможност за възникване, съществуване и разширяване на ТВУ. И това е направено от конкретна перспектива: фиксиране, обособяване и очертаване на социалния топос на интернатната система в безкрайната верига от квазиюридически институции, осъществили властови захват върху „проблемното детство“: комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, детски педагогически стаи, домове за временно настаняване, центрове за възпитателна работа, съвети за профилактика, другарски съдилища, специализирани училища, лечебно-възпитателни заведения, обществени възпитатели, поправителни домове, и между тях въпросната изправителна институция.

Втората част на дисертационния труд – *Закрилата с трите ѝ глави, Нормативни промени през 90-те години на XX век, ВУИ и СПИ и Теренно изследване* – представлява хронологично проследяване на основните фази на посткомунистическа трансформация на системата на ТВУ, която, цитирам, „се осъществява паралелно с трансформацията на обществото“ (А., 8). Но тази генерализирана теза остава, в целия дисертационен труд, теоретично необоснована и емпирично недоказана: кои са действителните етапи на демократично реструктуриране на българското общество? Нещо повече, въведеното в теоретичния апарат понятие „хетеротопия“ (заимствано от вторичните интерпретации на А. Бунджулов, а не от оригиналния текст на М. Фуко, *За другите пространства*) тук не е намерило своето място на приложение. Вероятно защото неговото познавателно значение не е осмислено напълно, а неговият евристичен потенциал е редуциран до

„пряко отражение“ на образователната система, формирана от ТВУ спрямо системната организация на социалистическото общество. Но хетеротопията не е само отражение, оглеждане или означаване между две социални реалности, пък били те и тотална изправителна институция и тоталитарно комунистическо общество. Хетеротопиите са и действителни пространства, и противоположни места, в които обаче, както твърди М. Фуко, всички други места „са едновременно представени, оспорени и преобърнати“. Те притежават хелиотропичен ефект: при положение, че определен свят бъде описан – подчертавам – като принципно несъизмерим спрямо друг и същевременно като негов огледален образ, то първият е хетеротопия в корелация към втория. Социалистическата хетеротопия е възможна единствено спрямо Западния свят.

Първа глава на втората част представлява анализ на нормативните промени в устройството и регулацията на системата на ТВУ, довели до нейната трансформация в система на ВУИ и СПИ. Обобщеният резултат: започва постъпателно изграждане на всеобхватна система за закрила на детето, а новият дискурс вече ще квалифицира малолетния/непълнолетния не като правонарушител, институционализиран субект на противообществени прояви, а като „дете в риск“, деинституционализиран носител на гарантирани права и защитен обект на семейна грижа. Но процеса на реформиране на интернатната система „протича бавно и на етапи“; емпиричен факт, чието обяснение изисква критичен анализ на властовата колизия между институциите на парадигмите на борбата и на закрилата, който обаче отсъства. В дисертационния труд няма конкретен отговор на въпроса как се оказва взаимна съпротива, какво е съотношението на силите и какви са средствата за противодействие; в крайна сметка, как е възможна победата на парадигмата на закрилата, която успява да интегрира в себе си, но и да подчини на себе си парадигмата на борбата, изтласквайки я към периферията на обществото.

В следващата глава е реализиран вторичен анализ на проведени изследвания. Тук акцентът е поставен върху цялостната реконструкция на специфичния начин на нормативно преобразуване на паралелната образователна система на ТВУ във ВУИ и СПИ, в които парадигмите на борбата и на закрилата хетерогенно съ-съществуват на практическо ниво; те сблъскват своите несъвместими дискурсивни стратегии и на това основание продължават да ги утвърждават като тотални. След 2000 г. с приемането на *Закона за закрила на детето* наказателната грижа се трансформира в семейна, прилагана от институциите в системата на закрилата, чиято парадигма поставя в самия център на терапевтичната грижа детето, а основната му среда е семейната. Но – много важно наблюдение – „парадигмата на закрилата превключва в парадигмата на борбата при

невъзможност да се осигури семейна среда... Превключването на системата на закрилата към системата на борбата се случва в едно поле, където и двете системи са неразпознаваеми – в сегрегираните райони. Там, където границата между нормативност и законност в известен смисъл се размива. Превключването и преплитането на двете системи води до перверзен ефект (в смисъла на Р. Будон), т.е. до невъзможност за адекватно приложение и на двете парадигми“ (А., с. 42-43).

Последната глава представя замисъла, конструкцията и теренната реализация на емпирично социологическо изследване на образователната система у нас, обхващащо в сравнителен план девет масови училища и четирите съществуващи към ноември 2019 г. ВУИ и СПУ. Основните предпоставки са: първо, на нормативно ниво съществува сблъсък на парадигмите на борбата и на закрилата, които на практическо ниво обаче продължават да водят съвместно съществуване; второ, налице е ускорен процес на преобразуване, свиване и изчезване от историческата сцена на интернатната система; трето, системата на закрилата не само постъпателно придобива доминираща позиция, но и в близко бъдеще ще достигне пълен монопол над своя институционален опонент. Основният въпрос е: „как през образователната система двете парадигми диалогизират и превключват една към друга, формирай нов интердисциплинарен дискурс“, а основната цел: „да бъде показан етапа на разграждане на паралелната образователна система на ВУИ и СПИ и как се преобразува концепцията за единна образователна система“ (А., с. 43). Основните резултати от изследването са: първо, съжителството между двете парадигми ясно се откроява в образователната система: настаняването в интернат се случва най-вече след провинение в масовото училище; второ, налице е преплитане между дисциплинарният дискурс, характерен за парадигмата на борбата и новият дискурс, изграден от парадигмата на закрилата, следователно, двете парадигми взаимно се допълват, но и са алтернатива една на друга; трето, във всички изследвани училища е регистриран факта, че при проблемна семейна среда съществуват рискове за отпадане на детето: системата респонсублизира родителите, но когато те отсъстват, системата блокира и се насочва към парадигмата на борбата; четвърто, парадигмата на борбата е ключов партньор на парадигмата на закрилата: в превенцията на насилието и тормоза в училищна среда двете заедно използват различни форми на подкрепа; пето, училището все повече се превръща в своеобразен център на диалог между различните институции в системата на закрилата, която според докторанта трябва да се организира като „мрежа“; шесто, в онези училища, които се намират в обособени квартали, където живее ромско население, прилагането на двете парадигми е проблематично: успехът на предоставяната

подкрепа пряко зависи от степента на интеграция на местната общност в структурите на образователната институция; седмо, централният въпрос, стоящ пред парадигмата на закрилата е отсъствието на информация за оказаната подкрепа на дете, напуснало училище и продължило обучението си в друго; осмо, към края на 2019 г. интернатната система от три ВУИ и едно СПИ е самостоятелна структура, отделена в институционален, комуникационен и териториален смисъл от системата на масовото образование: в резултат от преплитането на двете парадигми, изграждащи хетерогенен интердисциплинарен дискурс – от една страна, гарантирането на детските права и от друга страна, упражняването на наказателно възпитание – съществува практическата невъзможност да бъде прилагана адекватна закрила на детето; девето и последно, постепенното закриване на интернатната система не преустановява, а интензифицира процеса на нейното етнизирание, защото възпитаниците ѝ са от райони с преобладаващо ромско население: очевиден и болезнен симптом за важния социален проблем относно интеграционните шансове на въпросната етническа общност.

Заключението на дисертационния труд представлява синтезиран опит за истинно възпроизводство на иманентната логика и аналитичното движение на проведеното докторантско изследване: основни тези, ключови акценти, съдържателни аргументи, междинни резултати и окончателни изводи за трансформацията на интерната в посткомунистическа България чрез взаимното оглеждане и корелация на два процеса: разграждането на системата на ТВУ и изграждането на системата на закрила на детето.

Тук, наред с вече формулираните въпроси относно проблемната методология на изследването и нетематизираната релевантност на понятието хетеротопия, бих желал да поставя пред докторанта следните питання. Първо, защо дефинира понятиен период 9 септември 1944 г. – 10 ноември 1989 г. именно като държавен социализъм, а не като тоталитарен комунизъм при положение, че фундаменталната му социално-историческа и системно-структурна характеристика е изграждането и упражняването на тоталитарна власт? Второ, безкритичното приравняване на системата на ТВУ до цялата интернатна система на българския тоталитарен комунизъм не замаскира ли нейният действителен репресивен захват, далеч надхвърлящ съвкупността от корекционно-образователни институции за проблемни деца и обхващаща различни „места“ като поправителни домове, болници, диспансери, изолатори, арести, затвори, лагери. Трето, наистина ли във властовия център на тоталните институции за малолетни и непълнолетни се намира „опасния“ младеж; не става ли дума за един ненормализиран, непокорен и непоправим

млад човек, който не може да бъде асимилиран от масовата образователна система и поради тази причина бива превърнат в централен обект на наказателна грижа.

Накрая трябва да посоча, че Здравко Ангелов коректно се позовава на научната литература, която е релевантна на аналитичните въпроси от изследваната социална проблематика. Текстът на дисертационния труд и изработването на инструментариума, провеждането емпиричните изследвания и обработката на първичните данни са негово лично дело. Авторефератът и приносите цялостно и адекватно отразяват съдържанието, структурата и постиженията на дисертационния труд. Публикациите по темата са общо пет, на български език, като едната от тях е под печат в непосочено издание.

Заключение: въз основа на формулираните тези, аргументи и доказателства – включително и на поставените критични въпроси – ще гласувам „ЗА” присъждането на Здравко Ангелов Сталев на образователно-научната степен „Доктор” в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата” за създадения от него, и вярвам, убедително защитен дисертационен труд на тема: „Трансформация на ТВУ след падането на режима на държавния социализъм в България“.

20 юни 2023 г.

София

Проф. д-р Мартин Канушев